

AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

MEHDİYEVA ESMİRA MAHMUD QIZI

İNGİLİZ DİLİNDE FELİ FRAZEOLJİ BİRLƏŞMƏLƏR
VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDE İFADƏSİ

10.02.19 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2005

08.07.05

Dissertasiya Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

A. A. Axundov

Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü,
Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı
laureati, filologiya elmləri doktoru,
professor

Rəsmi opponentlər:

N. B. Məmmədli

filologiya elmləri doktoru, professor

G. B. CƏLİLOVA

filologiya elmləri namizədi, dosent

Aparıcı müəssisə:

Azərbaycan Dillər Universiteti

Müdafiə «13» Sentyabr 2005-ci ildə saat 14-da
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutu nəzdində filologiya elmləri doktoru və elmlər namizədi
alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların mü-
dafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D. 01. 141) iclasında
olacaqdır.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, Hüseyn Cavid pr., 31, II mərtəbə,
Kiçik akt zalı

Dissertasiya ilə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitab-
xanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «_____» 2005-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi
katibi, filologiya elmləri
doktoru, professor

Q. İ. MƏŞƏDİYEV

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Çağdaş dövrümüzdə ölkənin müstəqillik əldə etməsi ilə bağlı olaraq cəmiyyətimizdə köklü dəyişikliklər baş verir. Cəmiyyətin həyatının müxtəlif sahələrindəki canlanma dilin də sosial funksiyasının genişlənməsinə və inkişafına, eləcə də dil əlaqələrinə öz təsirini göstərir. Azərbaycan və ingilis dilləri arasında qarşılıqlı əlaqələrdə baş verən prosesləri də yeni baxış buçagından araşdırmaq zəruridir.

İngilis dili frazeologiyasının Azərbaycanda öyrənilməsi təzə məsələ deyil. Azərbaycan dilçiliyində ingilis dili frazeoloji vahidləri müqayisəli şəkildə tədqiq edilmiş, ingiliscə-azərbaycanca frazeoloji lügət tərtib edilmişdir. Lakin bütün bu işlər müstəqil Azərbaycan Respublikasının dünyanın müxtəlif ölkələri, ilk növbədə, ingilis dilinin işləndiyi ölkələrlə əlaqə və münasibətlərinin yeni kontekstində qanəedici deyil. Tədqiqat mövzusu olaraq ingilis dili frazeoloji vahidlərinin seçilməsi məhz belə bir zərurətdən irəli gəlməşdir. Frazeologizmlərin öyrənilməsi tarixi uzun olsa da, ister ingilis, isterse də Azərbaycan dilinin frazeologiyası sahəsində sabit birləşmələrin ümumən qəbul olunmuş, sistemləşdirilmiş qənaətbəxş təsnifatı ortada yoxdur. Halbuki ingilis dili frazeoloji materiallarının tədqiqi frazeologiyadan öyrənilməsində tipoloji və beynəlxalq yaxınlaşma aspektlərinin aydınlaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dili frazeologiyasının öyrənilməsi həm də bu dilin beynəlxalq ünsiyyət vasitasi kimi rolunun getdikcə daha da artması ilə şərtlənir. Dilin işaretilik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, kommunikativlik xüsusiyyətlərinin də mühüm yer tutduğu müasir dövrümüzdə frazeologiyanın əhəmiyyəti çox böyükdür. Bütün bunlar seçilmiş mövzunun aktuallığını təmin edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Bu tədqiqatda əsas məqsəd ingilis dilinin feli frazeoloji vahidlərinin Azərbaycan dilində ifadə yollarını araşdırmaq, ingilis dili frazeoloji materiallarının tədqiqi sahəsində ən son nailiyyətləri ümumiləşdirilmiş şəkildə ortaya qoymaq, onların Azərbaycan dili materialları ilə təmas nöqtələri və əzellilikləri barəsində aydın təsəvvür yaratmaqdır. Bu məqsədə yetmək üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət verilmişdir:

-ingilis, rus və Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya nəzəriyyəsi və frazeoloji vahidlərlə bağlı fikir və mülahizələri araşdırmaq və ümumiləşdirmək;

-ingilis dilinin frazeoloji vahidlərini bir sistem olaraq nəzərdən keçirmək, həmin sistemin tərkib hissələrini təhlil etmək;

-ingilis dilində ismi frazeoloji birləşmələri əsas tərkib hissələrinə görə araşdırmaq və onları Azərbaycan dilindəki qarşılıqları ilə müqayisə etmək;

-ingilis dilində feli frazeoloji birləşmələri əsas təşkiledicilərinə görə Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri ilə tutuşdurmaq;

-ingilis dilində feli frazeoloji birləşmələrinin Azərbaycan dilində ifadə yollarını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeoloji materiallarının tədqiqi sahəsində xeyli işlər görülsə də, ilk dəfə olaraq bu tədqiqatda ingilis dilinin feli frazeoloji birləşmələri ətraflı şəkildə öyrənilmiş, onların Azərbaycan dilində ifadə yolları göstərilmişdir. İngilis dili frazeoloji materialları mötbəər və etibarlı nəşrlərdə təmsil olunsa da, Azərbaycan ingilissünaslığı həmin zəngin materialın cüzi hissəsini elmi ictimaiyyətə təqdim edə bilməşdir. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi bir də ondadır ki, burada həmin zəngin material müasir anlayış və təsəvvürlər baxımından Azərbaycan düşüncəsi işığında aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Tədqiqat işində təsviri, frazeoloji eyniləşdirmə, semantik tutuşdurma və tərkib hissələrinin sözbəsöz tərcüməsi metodlarından istifadə edilmişdir. İngilis dil feli frazeoloji birləşmələrinə aid nümunələr müxtəlif ikitilli lügətlərdən, ingilis və Amerika yazıçılarının əsərlərindən götürülmüşdür.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən ingilis dili frazeologiyasının ali məktəblərdə tədrisi işində, hazırlanmasına çox böyük ehtiyac duyulan ingiliscə-azərbaycanca və azərbaycanca-ingiliscə frazeoloji lügətlərin tərtibində, ingilis və Azərbaycan dillərində olan mətnlərin qarşılıqlı surətdə tərcüməsi prosesində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri və tətbiqi dilçilik və Müasir Azərbaycan dili şöbələrinin birgə iclasında müzakirə edilərək müdafiəyə məsləhət görülmüşdür. İnstitutun nəzdindəki Dissertasiya Şurasının yardımçı elmi seminarında məruzə edilmiş, mövzu ilə bağlı 4 məqalə çap olunmuşdur.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə olunmuş elmi ədəbiyyat və mənbələrin siyahısından ibarətdir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «*Giriş*» hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, metod və mənbələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh olunur, aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın 1 fəslə «*İngilis dilində frazeoloji vahidlərin sistemi*» adlanır. Bu fəsildə ingilis, rus və Azərbaycan dilciliyində frazeologiya və frazeoloji vahidlər haqqında fikir və mülahizələr təhlil edilir, frazeologiyanın ümumi məsələlərinə nəzər yetirilir, ingilis dilində frazeoloji vahidlər sistem şəklində nəzərdən keçirilir.

Dilçilik elmində frazeoloji vahidlərə maraq çoxdan mövcud olsada, onlara müasir elmi baxışın əsasında Ş.Balli və V.V.Vinoqradovun frazeoloji nəzariyyəsinin məlum müddəaları dayanır. Ş. Balli sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq frazeoloji tərkibləri üç yərə bölmüşdür: seçmə azadlığının və ya sərbəstliyinin müəyyən hədlərlə məhdudlaşdığı adı uyışmalar (*une grave maladie*, «ağır xəstəlik»), iki ünsürün, demək olar ki, bir vahidə çevrildiyi halda mümkün olan frazeoloji qruplar (*reporter une victoire* «qələbə şalmaq», «zəfər şalmaq») və bölünməz bir bütövə çevrilmiş frazeoloji vahidlər (*faire table rase* «yer(i) boşaltmaq», «təmizləmək»). Sonralar həmin təsnifat bəzi dəyişikliklərlə müəllisin rus dilinə tərcümə olunmuş kitabında təkrarlanmışdır.¹ Ş.Balli sözə ekvivalent olan frazeoloji tərkiblər arasında iki əsas tipi fərqləndirmiş, onları frazeoloji vəhdətlərdə birləşdirmişdir.

V.V.Vinoqradov rus-sovet dilciliyində ilk dəfə olaraq frazeoloji vahidlər məsələsinin əhatə dairəsini müəyyənləşdirmiş, Şaxmatovun və bir sira xarici alimlərin, ilk növbədə, Ş. Ballinin fikirlərini inkişaf etdirərək frazeoloji vahidlərin onların bölünməzliyi və sabitliyi əsasında fərqləndirilməsi və təsnif edilməsi prinsiplərini təklif etmiş, onların təbiətinin izah edilməsi yollarını göstərmiş, frazeoloji vahidlərin üç tipini müəyyən etmişdir.²

N.N.Amosova keçmiş sovet dilciliyində ingilis dilinin frazeologiyası problemlərinin müstəqil işlənməsi üçün akad. V.V.Vinoqradovun tə-

¹ Балли Ш. Французская стилистика (перевод с фр.языка К. А.Долинина). М., 1961

² Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке – В кн. Виноградов В.В. Избранные труды по русской лексикологии и лексикографии, М., 1977, с.140-162

qıqatlarının mühüm stimul olduğunu, ingilis frazeologiyası fonduna aid heç bir işin onun frazeoloji konsepsiyasından kənara çıxmadığını göstərir: «Müəlliflərdən bəziləri öz vəzifələrini V.V.Vinoqradovun ideyalarından nə yoxlanmağa, nə də gələcəkdə inkişaf etdirilməyə ehtiyacı olmayan qeyd-şərtsiz həqiqətlər kimi istifadə etməklə, onları sadəcə mexaniki surətdə ingilis dili materiallarına tətbiq etməkdə görmüşlər. Onun ayı-ayrı müddəalarının tənqid edilməsinə baxmayaraq, həmin tədqiqatçılar prinsip etibarilə nəinki başqa yollarla getməmişlər, hətta belə yolları axtarmamışlar da».³ «Akad.V.V.Vinoqradovun konsepsiyası «bölməz birləşmələr» nəzəriyyəsinin inkişafında xüsusi bir mərhələ, rus dilçiliyində ona qədər edilənlərlə müqayisədə daha yüksək bir mərhələdir. Həmin konsepsiyanın əsas məziyyəti bundan ibarətdir ki, onun sayəsində frazeoloji vahidlər artıq əsaslandırılmış, məhz xüsusi semantik özünəməxsusluğunu olan leksik komplekslər kimi müəyyənlik kəsb etmişdir»⁴. N.N.Amosova həmin konsepsiyanın dünya dilçiliyi kontekstində əhəmiyyətini qeyd etməklə yanaşı, onun bəzi nöqsanlarını da göstərir.

N.N.Amosovanın frazeoloji vahidlərin tədqiqi sahəsində ingilis və Amerika dilçiliyində mövcud olan vəziyyətə dair qeydləri də diqqətəlayiqdir. O yazır: «Nəzərə almaq lazımdır ki, frazeologiya sahəsində bizim anlayış və metodlarımız nə qədər işlənib-hazırlanmış olsada, ingilis və Amerika dilçiliyində belə bir təlim yerli-dibli yoxdur. Ona görə də orada dil haqqında elmin belə bir, yaxud ona oxşar bölməsinin sözə ifadəsi də yoxdur. ... İngilis və Amerika dilçiliyində idiomatikanın elmi şəkildə işlənməsi faktiki olaraq bəzi «ifadələr» lügətlərindən, yaxud dil üzrə təcrübə vəsaitlərə yazılmış qısa qeydlərdən ibarətdir».⁵ Həmin fikrin təsdiqi kimi N.N.Amosova ingilisdilli müəlliflərdən L.P.Smit, J.C.Boll, E.Partric, F. X.Vizentelli, L.C. Bekkerin frazeologiyaya aid mülahizələrini araşdırır və belə qənaətə gelir: «Bütövlükə etiraf etmək lazımdır ki, ingilis və Amerika dilçilərinin işlərində nə tədqiqat predmetinin dəqiq hüdudlarını, nə obyektiv təhlil metodikasını, nə də «sabit söz birləşmələri» nəzəriyyəsinin elmi şəkildə işlənib-hazırlanmış əsas anlayışlarını tapmaq olar»⁶.

³ Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963, с.3-4

⁴ Yenə orada, s. 5

⁵ Yenə orada, s.11

⁶ Yenə orada, s.19

Dissertasiyada ingilis dili frazeologiyasının elmi-nəzəri əsaslarının tədqiqində N.N.Amosovanın tədqiqatlarına xüsusi nəzər yetirilmişdir. Frazeoloji fondun öyrənilməsində kontekst və situasiya, kontekstin tipləri kimi məsələləri nəzərdən keçirilir. N.N.Amosova sabit kontekstin xüsusiyyətləri, onun bağlı olduğu vahidlərlə əlaqəsi məsələlərini nəzərdən keçirir: «Frazeoloji vahidlər sabit kontekstin vahidləri olub, ilk növbədə dəyişkən kontekstin vahidləri olan «sərbəst» söz birləşmələrindən fərqlənir»⁷

N.N.Amosova kontekstin tipləri, eləcə də sözün mənasının kontekstual cəhətdən bağlılığının iki tipi arasındaki fərqi keyfiyyət fərqi kimi səciyyələndirir. O, semantik cəhətdən reallaşan sözün sabit mənasını frazeoloji cəhətdən bağlı məna, semantik cəhətdən reallaşan sözün mənasının frazeoloji bağlı olduğu sabit kontekstin vahidlərini isə *frazem* adlandırmagi təkəif edir. Frazem sabit kontekstin, tərkib hissələrinindən birinin frazeoloji cəhətdən bağlı olan mənalı vahididir. O, frazeoloji vahidlərin tiplərindən biridir. Frazem sabit kontekstin vahidi olduğundan onun tərkibinə daxil olan açar (əsas) sözün maddi vahidliyi, yeganəliyi frazemin sabit (relevant) əlamətidir.⁸ Frazemlər ingilis dili fonduñ əsas və mühüm hissəsini təşkil etsə də, idiomlar sabit kontekstin da-ha mürəkkəb mənzərəsini təşkil edir.

İdiomlar sabit kontekstin elə vahidlərinə deyilir ki, onlarda işarədiçi və semantik cəhətdən reallaşan tünsür normal olaraq eyniyyət təşkil edir və onların ikisi də söz birləşmələrinin ümumi leksik tərkibi ilə təmsil olunub bütöv məna ilə səciyyələnir.⁹ N.N. Amosova belə qənaətə gəlir ki, dilin frazeoloji fondu sabit kontekstin ən mühüm əlamətləri əsasında təyin olunur. O heç bir üslubi məhdudiyyət qoyulmadan idiomlar və frazemlərdən ibarətdir. Dilin frazeoloji fondunu məhz bunlar təşkil edir.¹⁰ Axırıncı məsələ ilə əlaqədar olaraq tədqiqatçı yazar: «Frazeoloji fondun təsnifatı frazeoloji təhlilin məqsədi deyil, olsa-olsa həmin təhlilin nəticələrini ən qısa formada təqdim etmək vasitəsidir»¹¹

Biz bu fikrin haqlı olduğunu etiraf etməklə yanaşı, bunu da əlavə

⁷ Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963, с.58

⁸ Yenə orada, s. 59, 64, 67

⁹ Yenə orada, s.72.

¹⁰ Yenə orada, s. 112, 120.

¹¹ Yenə orada, s. 191.

etmək istərdik ki, təsnifat frazeoloji fondda neçə eynitipli frazeoloji vahidin olduğunu müəyyənləşdirmək kimi cansızıcı bir məqsəd güdmür; o, azsaylı nümunələr əsasında çoxsaylı vahidlər arasında bir sistem üzə çıxarmaq üçündür. İngilis frazeologiyasının tədqiqi sahəsində A.V.Kuninin, İ.V.Arnoldun, A.İ.Alyoxinanın gördüyü işlər xüsusi bir mərhələ təşkil edir. İngilis dili frazeologizmlərinin sistemləşdirilməsinin ilk təşəbbüsçülərindən biri də L.P.Smitdir.¹²

Dissertasiyada dilin frazeoloji fondunun öyrənilməsində Azərbaycan dilçiliyində olan vəziyyətə nəzər yetirilmişdir. İndiə qədər frazeologiya probleminin öyrənilməsinə, frazeologiya məsələsinin bir sıra ümumi və xüsusi cəhətlərinin aydınlaşdırılmasına həsr edilmiş əsərlərin Azərbaycan dili frazeologiyasının inkişafındakı rolunu və əhəmiyyətini heç bir şəkildə azaltmamaqla, o da qeyd edilməlidir ki, həmin tədqiqatlarda zəngin və mürəkkəb Azərbaycan dili frazeoloji materialı hələ də ətraflı əhatə olunmamış, ümumi frazeoloji problemlər müfəssəl həllini tapmamış, Azərbaycan dili frazeologiyasının əmələgəlmə və təşəkkültapma qanuna uyğunluqlarının başqa xalqlarinkı ilə ümumi və fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılması baxımından digər dillərin materialları ilə kifayət qədər müqayisəyə cəlb olunmamışdır. Bir neçə əsər istisna olmaqla Azərbaycan dili frazeoloji vahidləri, xüsusilə feli frazeoloji vahidləri başqa dillərin frazeoloji birləşmələri ilə müqayisəli şəkildə gərəyinçə araşdırılmamış qalmışdır. Məhz müxtəlif sistemli dillərin materialları üzrə frazeoloji vahidlərin hərtərəfli tədqiqi onların linqvistik mahiyyətinə və təbiətinə nüfuz etməyə imkan verir. Frazeoloji vahidlər, hər şeydən əvvəl, söz birləşmələri olub, nominativ və kommunikativ vəzifə daşıyır.

Frazeologiyaya aid yazılmış olan ədəbiyyatda ilk növbədə nəzəri cəlb edən şey termin müxtəlifliyi və bolluğuudur. Terminoloji ədəbiyyatda «frazeoloji birləşmə», «frazeoloji vahid», «frazeoloji birlik», «frazeoloji qovuşma», «frazeoloji variantlar», «frazeoloji variasiya», «subsantiv frazeologiya», «feli predikativ birləşmə» və s. terminlər barədə məlumat verilmişdir.¹³ Qeyd etmək lazımdır ki, bu terminlər frazeoloji sistemi tam şəkildə ehtiva etmir. Hər bir linqvistik obyektin tədqiqi edilməsi tətbiq edilən elmi aparaturanın vəziyyətindən çox asılıdır. Elmi

¹² Смит Л.П. Фразеология английского языка. М., 1959.

¹³ Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı Dilçilik Terminləri, Bakı, Maarif, 1989. s.313-314.

frazeologiyanın müəyyən məsələləri Azərbaycan dilçiliyində daha çox leksikologiya üzrə dərsliklərdə nəzərdən keçirilmişdir.

XX yüzilliyn ortalarından etibarən Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın tədqiqi sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Bu sahədə Azərbaycan leksikoloqları akad. V.V.Vinoqradovun frazeoloji konsepsiyasının təsiri altında olmuşdur.

Frazeologiyanın elmi-terminoloji aparaturasını ilk dəfə Azərbaycan dilçiliyinə gətirmək təşəbbüsü S.Cəfərova məxsusdur: «qovuşma idiomlar», «birləşmə idiomlar», «cuyuşma idiomlar».¹⁴ «Qovuşma idiomlar» termini V.V.Vinoqradovun «фразеологические сращения» termininə müvafiq gəlir, hərçənd ki, «frazeoloji qovuşmalar» daha dəqiq olardı. «Birləşmə idiomlar» termini «фразеологические единства» termininin qarşılığı, müqabili kimi işlənmişdir, əslində isə bu məqamda «frazeoloji vəhdətlər (birliklər)» daha çox yerinə düşərdi. Axırıncı «cuyuşma idiomlar» ifadəsi isə «frazeoloji uyuşmalar» şəklində «фразеологические сочетания» termininin müqabili ola bilərdi. Belə bir dəqiqlik bir də ona görə lazımdır ki, frazeoloji qovuşmalar və frazeoloji vəhdətlər bir-birinə daha çox yaxın olub, «idiomlar, idiomatik ifadələr» qrupunda birləşirlər və sözlərin ekvivalenti kimi çıxış edirlər və həmin mənada frazeoloji uyuşmalarla frazeoloji ifadələrə qarşı dururlar. Kitabda daha bir termin - «ibarələr»ə rast gəlirik.¹⁵ İbarələrdə sözlərin bir hissəsi həqiqi mənada, başqa hissəsi isə məcazi mənada işlənir. Müəllif belə hesab edir ki, dilin lügət tərkibini təşkil edən idiomlardan fərqli olaraq ibarələr bədii ifadə vasitələri sırasına aiddir. S.Cəfərov ibarələrin «idiomatik ibarələr» və «predikativ ibarələr» tiplərini ayırdı.

Azərbaycan dili frazeologiyasının əsaslarını araşdırın H. Bayramov akad. V.V.Vinoqradovun təklif etdiyi terminləri müvafiq surətdə «frazeoloji birikmələr», «frazeoloji bitişmələr» və «frazeoloji birləşmələr» şəklində verir.¹⁶ Həmin terminlərdə «frazeoloji» tərkib hissəsinin işlənməsi düzdür və təqdirdə layiqdir. Amma bu sözü o biri tərkib hissələri haqqında demək olmaz. «Birikmə» sözünün özünün izaha ehtiyacı var. «Bitişmə» və «birləşmə» sözlerinin motivləri arasında sərhədlərin

¹⁴ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, 1970, s.104-107.

¹⁵ Yenə orada, s. 111-113.

¹⁶ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, s.8.

harada başlanıb harada qurtarmasını da izah etmək çətindir. Halbuki, terminlərin özləri aydın olmalıdır ki, aid olduqları linqistik vahidlərin fərqi də ifadə edə bilsinlər. Ona görə də biz dörd terminin Azərbaycan leksikologiyasında işlənməsini vacib sayırıq: frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji vəhdətlər (birliklər), frazeoloji uyuşmalar və frazeoloji ifadələr (ibarələr).

Frazeoloji vahidlər söz birləşməsinin xüsusi tipi olsalar da onlarda dilin iki ən ümdə xassəsi təzahür edir: bunlar dilin işaretçilik və ifadəlilik xüsusiyyətləridir. Demək lazımdır ki, həmin xüsusiyyətlər dilə daxıl olan leksemələr vasitəsilə özünü bürüzə verdiyindən həmin leksemələr müvafiq frazeoloji vahidlər üzərində öz möhürüünü qoyur. Həmin xüsusiyyətin təzahür formalarından biri də frazeoloji vahidlərin ismi və feli birləşmələr şəklində formallaşmasıdır. Frazeoloji vahidlərin necə adlandırılması təkcə əsas təşkiledicinin (tərkib hissəsinin) hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunması ilə əlaqədar deyil; onda, bundan əlavə, bütünlükə frazeoloji birləşmənin hansı nitq hissəsinə müvafiq gəlməsi, onu təşkil edən nominal inventarın sırasını artırması, onlara müvafiq gələn funksional xüsusiyyətlər də öz əksini tapmış olur.

İsmi frazeoloji birləşmələr. İsmi frazeoloji birləşmələrin əsas təşkil ediciləri istisnásız olaraq adlar, isimlərdir. Amma bunların ümumi məzmunu nitq hissələrinə mənsubiyyət, cümlədə tutduğu funksional mövqe baxımından başqa-başqa ola bilər. Həmin mövqedən yanaşdıqda elmi ədəbiyyatda adyektiv və adverbial səciyyəli frazeoloji vahidlər kimi qeyd olunan frazeoloji birləşmələri də ismi frazeoloji birləşmələr sırasına aid etmək olar.

İsmi frazeoloji birləşmələr eyni sözün simmetrik təkrarından yaranır. Bunların tərəfləri arasında Azərbaycan dilçiliyində yaxşı öyrənilmiş tabesizlik əlaqəsi özünü göstərir. Bu qəbildən olan frazeoloji birləşmələrin tərəfləri arasında aralıq qoşması işlənir (Azərbaycan dilində aralıq şəkilçi). Məsələn: *step by step* «addim-addim», «addimbaaddim». Gördüyüümüz kimi, Azərbaycan dilində həmin frazeoloji vahidin müqabilində iki müxtəlif quruluşlu ifadə vasitəsi işlənir ki, o, Azərbaycan qrammatik ənənəsində mürəkkəb söz hesab edilir. *Addimbaaddim* formasında *-ba-* orta (aralıq) şəkilcisinin ingilis dilindəki *by* orta (aralıq) qoşmasına müvafiq gelmesi bu iki dil arasında hansıa tipoloji yاخنılıqdən danışmağa əsas verir. Qeyd etmək lazımdır ki, *-ba-* şəkilcisi fars mənşəlidir, müvafiq sözdüzəltmə üsulu da oradan gəlir.

İsmi frazeoloji birləşmələr eyni sözün funksional baxımdan müxtəlif şəkildə təkrarından ibarət olur. Məsələn: *shoulder to shoulder* «çiyin-çiyinə»; *face to face* «üz-üzə», «üzbeüz». Nümunələrdən göründüyü kimi, ingiliscə frazeoloji vahidlərin birincisinin Azərbaycan dilində bir, ikinci-sininsə iki sözdüzəltmə müqabili vardır. *Çiyin* sözünün -bə- aralıq şəkilçisi ilə işlənməməsini belə izah etmək olar ki, həmin sözdüzəltmə üsulu, ola bilsin, -bə – şəkilçisi ilə bağlı olan ənənənin təsir dairəsindən kənarada formallaşmışdır. *Üzbeüz* formasının əsas təşkilediciləri türk mənşəli söz olsa da sözdüzəltmə üsulu yenə də fars nümunəsi əsasında formallaşmışdır.

Bəzən frazeoloji birləşmələr semantik və funksional baxımdan bir-birinin əksini təşkil edən tərkib hissələrindən təşkil olunur. Bunlar bir qayda olaraq əsas tərkib hissələrinin funksional özünəməxsusluğuna işarə edən köməkçi vasitələrlə (ingilis dilində əks məzmunlu istiqamət göstəriciləri ilə) təchiz olunurlar. Məsələn: *from head to foot* (elecə də: *from head to hell, head to foot*) – «başdan-ayağa», «başdan-ayağadək (-can, qədər, kimi)», «təpədən dırnağa (-can, -dək, kimi)». Göründüyü kimi, ingilis dili materiallarında əsas təşkiledicilərin ifadə vasitələri ilə bərabər köməkçi vasitələrin də işlənməsi ilə bağlı olan fərqlər mövcuddur (*head-foot, head-hell, from-to*: hətta təkcə: *to*). Buna oxşar fərqlər Azərbaycan dilinə məxsus olan frazeoloji birləşmənin variantları arasında da müşahidə olunur.

Elə hallara da rast gəlinir ki, frazeoloji birləşmələr semantik və funksional baxımdan müxtəlif tərkib hissələrindən təşkil olunur. Bu halda *to qosması* məqsəd, təyinat məqamında işlənir. Məsələn, *a hard nut to crack* «çətin adam», «gönüqalın adam», müq. et.: *çətin qoz*. Deməliyik ki, Azərbaycan dilində məzmun və ifadə baxımından ingilis dilindəki frazeoloji vahidə yaxın olan formalar vardır, amma onların işlənmə məqamı ingiliscədikilərlə tutmur. Belə ki, məsələn, azərb. *çətin qoz* ifadəsi onomasioloji baxımdan ing. *hard nut* ifadəsinə uyğun gəlir, amma o, insana aid edilmir: *gönüqalın* ifadəsi isə semantik cəhətdən ona müvafiq gəlir, amma *hard nut* frazebirleşməsindəki obrazlılıq onda yoxdur, daha doğrusu, *gönüqalın adam* ifadəsindəki obrazlılıq tamam başqdır.

İsmi frazeoloji birləşmələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onların şəxs və fəaliyyət sahəsi bildirən sözlərdən təşkil olunmasıdır: bunlarda ikinci tərəf birinci tərəfi təyin edir. Məsələn: *a man of science* «elm

adamu», *a man of letters* «qələm əhli», «oxumuş adam», «savadlı adam», *a gentlemen of* (yaxud: *a man of*) *quality* «nəcib adam», «əsilli-köklü adam», «ağayana adam». Göründüyü kimi, verilmiş nümunələrdə şəxs bildirən tərəfin ifadə vasitəsi əsasən *man* və *adam* sözləri ilə təmsil olunmuşdur. Həmin sözlər fakultativ olaraq müvafiq surətdə *gentlemen* və *əhl* sözləri ilə də əvəz edilə bilir. İng. *quality* sözünün müqabilində azərbaycanca müxtəlif sözlər işlənir: *nəcib*, *əsilli-kökli*, *ağayana*. Bunlar sinonim olmasalar da, «müsbət keyfiyyətli» (*quality*) anlayışına dəxli olan sözlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlar Azərbaycan danışq dilində *keyfiyyətsiz adam* frazeoloji birləşməsi tez-tez işlənir. Azərbaycan dilində *keyfiyyətli adam* ifadəsi işlənməsə də, belə düşünmək olar ki, o, şüuraltı səviyyədə, dil şüurunda mövcuddur və *keyfiyyətsiz adam* ifadəsindən ötrü bir növ semantik fon təşkil edir.

Buna oxşar sözdüzəltmə (frazayaratma) üsulu ilə heyvan və cansız əşya bildirən sözlərdən də frazeoloji vahidlərin yarandığını görürük. Məsələn: *a chip of old blok* «(öz) atasının oğlu», «alma ağacından uzaq düşməz». Maraqlıdır ki, frazebirleşmənin birinci tərkib hissəsi insan və heyvan (canlı) bildirən sözlə ifadə olunduqda qeyri-müəyyənlik bildirən artıklär (a, an) istifadə edilir, həmin tərəf cansız əşya bildirən sözlə ifadə olunduqda isə həmin mövqedə müəyyənlik bildirən artıkl (the) gəlir. Məsələn: *the hub of the Universe* «dünyanın göbəyi» (padşahı). Görünür, qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik artıklärının işlənməsi onların aid olunduları isimlərin konkretlik yoxsa mütərrədlik bildirməsi ilə də bağlıdır. Belə ki, *Universe* «kainat» sözü tək predmet bildirir, onun müəyyənlik artıklı ilə işlənməsi də təbiidir. Həmin mövqedə mütərrədlik bildirən ismin gəlməsi, ümumiyyətlə, artıklın işlənməsi lüzumunu aradan qaldırır. Məsələn: *the centre of gravity* «cazibə mərkəzi». İngiliscə *the hub of the universe* və *the centre of gravity* frazeoloji vahidləri ilə onların azərbaycanca müqabillərinin işlənməsində belə bir cəhət nəzəri cəlb edir. Müəyyənlik artıklı ilə işlənən frazeoloji birləşmənin Azərbaycan dilində müqabili birinci növ təyini söz birləşməsidir; artıksız işlənən frazeoloji birləşmənin müqabili isə ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklindədir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində həmin formaların fərqi yiyəlik halın müəyyən və qeyri-müəyyən formaları ilə bağlıdır. İsmi frazeoloji birləşmələr mənsubiyət bildirmək, əlamətin kimə, nəyə isə istinad verilməsi ilə müşayiət olunur: *the spit and image (the very dead) spit of somebody* «elə bil (kimse) asqırıb burnundan düşüb», «elə bil (kimin-

ləsə) bir almadır, ikiyə bölünüb». Həmin frazeoloji vahidin müqabili ki-mi verilmiş azərbaycanca frazeoloji birləşmələr nə struktur, nə də funksional baxımdan onun qarşılığı deyil. Onlar yalnız ümumi məzmun və linqvistik situasiya, işlənmə məqamına görə ona müvafiq gelir.

İngilis dili frazeoloji vahidlərinin mühüm bir qismını əsas tərkib hissələri sıfət və isimdən ibarət olanlar təşkil edir. Bunlarda təyinlə təyin olunanın sırası Azərbaycan dilində olduğu kimidir. Məsələn: *clean hand* «təmiz əb» (doğruçuluq). İngilis dili frazeoloji vahidlərinin azərbaycanca tərcüməsi şərti xarakter daşıyır. Azərbaycan dilində müvafiq təsəvvür üçün həmin ünsürlərdən istifadə olunsa da, onlar tamamilə başqa sintaktik quruluş və ardıcılıq üzrə əlaqəyə girir. Məsələn, müq. et: onun *əli təmizdir* (*təmiz deyil*).

a blind hand «cizmaqara». İngiliscə frazeoloji vahidin tərkibində *blind* sözü *hand* sözünü təyin edir. Amma bütövlükdə ifadənin məzmunu ələ deyil, onun əməyinin məhsuluna, yazıya aiddir. Bu mənada o, onomasioloji cəhətdən ona yaxın olmayan *cizmaqara* ifadəsinə müvafiq gelir. *cizmaqara* ifadəsi həmin məhsulu ələ görə deyil, onun fəaliyyətinə görə təyin edir.

a single eye «təkgöz», «taygöz». Bu, həmin frazeoloji birləşmənin etimoloji mənasıdır; amma onun aktual frazeoloji mənası başqa cürdür: «hamiya bir gözə baxmaq», «hamını bir gözə görmək». Azərbaycan dilinə aid olan frazeoloji birləşmələr ingilis frazeoloji vahidinə məzmunca müvafiq gəlsə də, quruluşca feli frazeoloji birləşmələr sırasına aiddir.

İngilis dilində semantik cəhətdən uyuşmayan ünsürlərdən, semantik cəhətdən bir-birinin əksini təşkil edən tərkib hissələrindən təşkil olmuş, əsas təşkiledicinin inkarı ilə əmələ gələn, mənsubiyət (sahiblik, ai-diyyət) münasibətinin ifadəsi ilə bağlı olan, beynəlmilə frazeoloji fonda keçmiş ismi frazeoloji birləşmələrə rast gəlinir ki, onlardan dissertasiyada zəngin faktik material əsasında bəhs olunur.

Feli frazeoloji birləşmələr. Feli frazeoloji birləşmələr onlarda felin təşkiledici rolü ilə bağlıdır. İngilis dilində feli frazeoloji birləşmələr ismi frazeoloji birləşmələrlə müqayisədə daha sadə quruluş nümayiş etdirir. Belə ki, felin cümlədə əsas sintaktik vəzifəsi xəbər funksiyasıdır. Həmin vəzifəni yerinə yetirdiyi hallarda fel əlaqəyə girdiyi sözlərlə ifadə olunmuş sintaktik münasibətlərini saxlayır. Həmin münasibətlərin sayı isə çox deyil. Burada belə bir cəhəti də unutmaq lazımlı deyil. Feli pre-

dikativ vəzifədə işlənən frazeoloji birləşmələr cümlə quruluşunda olur. Biz burada yalnız elə frazeoloji birləşmələri nəzərdən keçirəcəyik ki, onların feli tərkib hissələri məsdər formasında işlənmiş olsun.

Feli frazeoloji birləşmələrdən aşağıdakuları qeyd edə bilərik. *Add yaxud (lend) wings* «tezleşdirmək», «tələsdirmək»; *lift (move, raise yaxud stir) finger* – «əlini ağdan-qaraya vurmamaq», «barmağını belə tərpətməmək»; *close one's eyes* «gözünü yummaq»; *talk through one's hat* «boş-boş, hərzə-hərzə danışmaq», «yanşamaq», «gəvəzəlmək», «çərənləmək», «çərən-pərən danışmaq»; *take into consideration* «nəzərə almaq»; *take the air* «gəzinmək, təmiz hava əlmaq», «hava qəbul etmək», «yerdən ayağını üzmək», «uçmaq»; *give smb a chance* «(kiməsə) şans vermək», «(kiməsə) imkan vermək»; *play all one's cards* «bütün imkanlardan istifadə etmək», «əlindən gələni əsirgəməmək»; *break smb's back* «kiminsə belini qırmaq»; *cast an eye (glance yaxud look)* «nəzər salmaq», «nəzər yetirmək», «göz qoymaq» və s.

İngilis dili feli frazeoloji vahidlərinin yaranmasında *be* və *have* felləri mühüm rol oynayır. Misallar: *Be at one* «razı olmaq», «hamısı bir olmaq»; *Be at one mind* «eyni fikirdə olmaq», «razi olmaq» «(kiminləsə) həmfikir olmaq». *Be (yaxud stand) on somebody's side of the fence* «kiminsə tərəfini saxlamaq», «(kiməsə) qahmar (qəhmər) çıxmaq» (dan); *Be in the vein* «kefli olmaq», «dəm olmaq», «məst olmaq»; *Be on bad terms with* «(kiminləsə) düşmən münasibət(in)də olmaq», «(kiminləsə) arası dəymək, arası olmamaq»; *Be at daggers drawn* «(kiminləsə) qanlı biçaq olmaq»; *have a finger in the pie* «(hansi işdəsə) barmağı olmaq»; *to have a hard furrow top lough // to have a row to hoe* «isi çətin olmaq», «isi düyüñə düşmək».

İsmi frazeoloji birləşmələrdə olduğu kimi, feli frazeoloji vahidlərin də yaranmasında insanın bədən üzvlərinin adları mühüm rol oynayır. İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeoloji mətəsiyallarında nəzərə çarpan bəzi konstruktiv fərqlərlə yanaşı, müvafiq bədən üzvləri adlarının (*eye, head, heart: baş göz, ürək* və s.) işlənməsi nəzəri cəlb edir. Özü də bunların frazeoloji birləşmələrdəki əhəmiyyəti təkcə özlərinin funksional və semantik vəzifələri ilə məhdudlaşdır. Müvafiq adlar fellərin seçilməsin-də də müəyyən rol oynayır. Misallar: *close one's eyes* «gözünü yummaq», *open smb's eyes* «(kiminsə) gözünü açmaq», *hang (hang down) one's head* «başını aşağı salmaq», «burşunu sallamaq», *mismirığını sallamaq*, *cry one's eyes out (cry one's heart out)* - «gözünün yaşı-

ni tökmək», *dan.* «gözünün müzüünü tökmək», «ağlayıb ürəyini bo-saltmaq», «ağlayıb-sıtqamaq (sızlamaq)», *look (danger, death) in the face*-hərfən: «(təhlükənin, ölümün) üzünə baxmaq»; azərb.: *ölümün gözü-nün içiñ düz baxmaq, have a good hand* «əli gətirmək».

Amma bunu da unutmaq olmaz ki, frazeoloji birləşmələr üçün fəller seçilərkən onların hansı leksik mənaları olması ilə yanaşı, hansı qrammatik formada (və mənada) olması da əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, fəlin inkar forması ilə düzələn frazeoloji birləşmə təsdiq formasında verilə bilmir.

Dissertasiyanın 11 fəslİ «*İngilis feli frazeoloji birləşmələrinin Azərbaycan dilində ifadə yolları*» adlanır. Bu fəsildə ingilis dili frazeologiyasının Azərbaycan dilində ifadəsi yollarının şərh edilməsindən öncə ingilis bədii ədəbiyyatı nümunələrinin tərcüməsi, ingilis frazeologiyasının müxtəlif səciyyəli mətnlərdə, xüsusən də ingiliscə-azərbaycanca frazeoloji lügətlərdə, ingiliscə-azərbaycanca tərcümə mətnlərində verilməsi məsələlərinə diqqət yetirilmişdir. İngilis dili frazeologiyasının tərcüməsi məsələləri ilə məşğul olmuş rus dilçiləri Y.İ.Retsker, A.V.Fyodorov, A.V.Kunin və N.L.Şadrinin, ümumtürkoloji planda işləmiş tədqiqatçılardan R.A.Yusupov və S.N. Muratovun, ingilis frazeologiyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələsinə maraq göstərmiş Azərbaycan mütəxəssislərdən F. T. Hüseynov, A.S.Rəhimov, T.Abasquliyev, İ.A.Hüseynov və başqalarının fikir və mülahizələri və Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümə nümunələri təqnidə şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

Frazeoloji mənaların struktur tipləri tam şəkildə eyni dilin frazeoloji sistemi daxilində sistemləşdirici əhəmiyyət kəsb edir. Başqa dil tərcümə edilərkən bunlar struktur-semantik müəyyənliliyini heç də tamamılış saxlamır. Frazeoloji vahidlərin tərcüməçisi ingilis dilinin və türk dillərinin leksik-frazeoloji sistemləri arasında müxtəlif səciyyəli müvafiqliklərdən istifadə etməklə belə bir işin öhdəsindən gelməlidir. Həmin vəzifəni yerinə yetirmək üçünsə o, dilçilik elminin bu sahədəki nai-liyyətlərindən xəbərdar olmalıdır. Bundan başqa, həmin frazeoloji mənalar bütövlükdə frazeologiyaya aiddir. Bizim tədqiqatda yalnız feli frazeoloji birləşmələrdən bəhs edildiyindən həmin frazeoloji mənaların çoxu onun hüdudlarından kənarda qalır.

Bütöv mənalı feli frazeoloji birləşmələr. Belə frazeoloji birləşmələrin mənası ayrı-ayrı tərkib hissələrinin mənası ilə əlaqədar deyil. Ona görə

də onların hərfini tərcüməsi həmin mənanın izahı üçün heç nə vermir. Büttöv mənalı frazeoloji birləşmələrdən aşağıdakılardır qeyd edə bilərik.

mise of better things – «işiq ucu görünmək»; *see eye to eye with about (on)* «have the same views, sympathetic» – «eyni fikirdə olmaq, eyni münasibət bəsləmək», «eyni cür yanaşmaq» (bir-birilə sözü tutmaq). He wasn't a member of the Party either. He never *saw eye to eye with Pollit* (yaxud: He and Pollit never *saw eye to eye*); *to bear a bob* – «iştirak etmək», «kömək göstərmək», «yardım etmək». There were so sort of men that every one board had *to bear a bob* (W.S. Maugham); *to rock the boat* – «müvazinətdən çıxarmaq», «tarazlığı pozmaq», «təhlükəli vəziyyət yaratmaq», «təhlükəyə məruz qalmaq», «zərba altında qoymaq»; *remember to* – «give one's greetings, best wishes, to» - «(kimin-sə) salamını, xoş arzularını çatdırmaq, yetirmək»; He asured to be *remembered* to all his friends in the department.

to be (yaxud *to have one's head*) *in the clouds* – «xəyalala qapılmaq», «dünyadan bixəbər (xəbərsiz) olmaq», «bu dünyanın adamı olma-maq»; *to crack a joke* - «zarafat etmək», «zarafata salmaq», «şuxluq etmək»; *to pull smb's leg* - «ələ salmaq», «məsxərəyə qoymaqt», «araya qoymaqt», «oynatmaqt», «cırnatmaqt» (*dan*); *to shoot one's bolt* – «səy etmək», «var gücünü qoymaqt», «qüvvəsini əsirgəməmək»; *to talk with one's hat* - «gəvəzələmək, çərənləmək, çərən-pərən danışmaqt», hərfən: «öz şlyapası (papağı) ilə danışmaqt». Müq. et. azərb.: *papağını qabağına qoyub-fikirləşmək* «hər şeyi götür-qoy etmək, hərtərəfli düşünüb-düşün-maq». Sonuncu frazeoloji vahidlərin ingilis və Azərbaycan dillərində etimoloji mənası yaxın olsa da, onların frazeoloji mənası başqa-başqa-dir. *Shorten* (yaxud *take in*) *sail* - «kövəsələ etmək, səbrini basmaqt».

Bu qəbildən olan frazeoloji mənalar ilkin motivdən uzaq düşmək yolu ilə yaranır. Müvafiq frazeoloji vahidlər motivini, daxili formasını itirmiş leksemələri xatırladır.

Motivini saxlamış feli frazeoloji birləşmələr. Bura əsasən bütün frazeoloji mənası olmayan, dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji vəhdətlər və frazeoloji birləşmələr adı ilə tanınan frazeoloji vahidlər aiddir. Bunlarda məcazi məna ilkin, birbaşa mənadan tamam təcrid olunmamışdır və onun fonunda yaranır. Həmin frazeoloji vahidlərin analoqlarına müxtəlif dillərdə rast gəlmək olur. Müvafiq frazeoloji vahidlərin qeyd olunan xüsusiyyətləri onların başqa dillərə tərcüməsi zamanı fərdi yanaşma tələb edir: bu zaman onların tərkib hissələrindən yerinə görə biri-

nin, yaxud ikisinin mənasına istinad etmək lazımlı gəlir. Məsələn. *all for nothing* – «əbəs yerə», «nahaqdan». İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeoloji vahidləri arasında leksik müvafiqliklər olmasa da, hər iki dilin söz və formaları onları assosiativ əlaqədə götürməyə imkan verir: *nothing* – *əbəs*, *nahaq*, *for* – *ə* (yönlük hal şəkilçisi), -*dan* (çıxışlıq hal şəkilçisi).

Motivini saxlamış frazeoloji birləşmələrə müxtəlif nitq hissələrinə müvafiq gələn frazeoloji vahidlər arasında rast gəlmək olur. Yuxarıda nümunə olaraq verdiyimiz frazeoloji vahid onların bir tipini nümayiş etdirir. Motivini saxlamış frazeoloji vahidlər feli frazeoloji birləşmələr arasında da mühüm yer tutur. Məsələn: *be above oneself* - «kiminsə tabeliyindən çıxmaq», «əldən çıxmaq», «kefi kök olmaq»; *be all abroad* - «çaşbaş qalmaq», «çaşib qalmaq», «özünü itirmək», «hali özündə olmaaq»; *be in accord* - «həmfikir olmaq», «fikirləri düz gəlmək»; *bring into accord* - «razılığa gəlmək», «razılığa gətirmək»; *be in the wrong* - «düz yolda olmamaq», «səhv salmaq».

Azərbaycan dilində analoqu olan frazeoloji birləşmələr. Beynəlxalq aləmdə ingilis dilinin əhəmiyyətinin getdikcə daha çox artması ilə əlaqədar olaraq külli miqdarda frazeoloji birləşmələr də bu dildən başqa dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə keçir. Bu proses hələ sovet dövründə rus dilinin vasitəciliyi ilə başlanmışdır. Hal-hazırda Azərbaycanın beynəlxalq aləmə integrasiyası ilə əlaqədar olaraq onun ingilis dili ilə bilavasitə təməsləri gündən-günə genişlənir. İngilis və Azərbaycan dili frazeoloji vahidləri arasında analoqların olmasının səbəbi təkcə həmin frazeologizmlərin ingilis dilindən alınması deyil. Bu cür analoqların bir qismi onların məhz hansısa xarici mənbə ilə bağlı olmasını nəzərdə tutur. Onların bir qismi müxtəlif xalqların həyat və məsiyətində, psixologiyasında, adət və ənənələrində olan oxşar cəhətlərlə bağlıdır. Əlbəttə, bu qəbildən olan oxşarlıqların müəyyən hissəsi məhz beynəmiləl linqvistik mübadilə ilə bağlıdır. N.A. Demçukun qeyd etdiyi kimi, «....qohum olmayan dillerin frazeologiyasının müqayisəli şəkildə öyrənilməsi böyük maraq doğurur. Bu həm nəzəri, həm də praktik planda tərcümə, xarici dillərin tədrisi, leksikoqrafiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir»¹⁷. Hə-

¹⁷ Демчук Н.А. Сопоставительный анализ фразеологических единиц в английском и французском языках с однокоренными глагольными компонентами романского происхождения – Исследования на сравнительном

min aspektlerin hər biri üçün həm frazeoloji birləşmələrin alınması ilə bağlı olaraq meydana çıxmış analoglar, həm də alınma ilə birbaşa bağlı olmayan analoglar öz əhəmiyyətini saxlayır.

Aşağıda ingilis və Azərbaycan dilləri arasında analoji müvafiqliklərin bəzilərini qeyd edirik: *depart from one's word (promise)* – «öz sözündən dönmək», «öz vədindən qaçmaq»; *make a name for oneself* – «earn oneself a reputation»; «ad almaq», ad qazanmaq», «özünə hərmət qazanmaq»; *deprive one's good name* – «(kiminsə) (yaxşı) adını batırmaq», «(kiminsə) adına ləkə gətirmək»; *fight like lion* – «aslan kimi vuruşmaq (döyüşmək)». Azərbaycan dilində həmin frazeologizmin başqa variantı da vardır: *qoç kimi döyüşmək*. Belə bir linqvistik şəraitdə tərcüməçi seçmək imkanı əldə etmiş olur. Biz belə hesab edirik ki, *aslan kimi vuruşmaq (döyüşmək)* frazeoloji birləşməsi ingilis frazeologizminə daha çox müvafiq gəlir və bunun səbəbi təkcə hər iki frazeoloji tərkibdə «aslan» mənası daşıyan sözün işlənməsi deyil. İş burasındadır ki, *qoç kimi döyüşmək* frazeologizmi təkcə müsbət mənada yox, həm də mənfi mənada işlənir. Sonuncu halda o, döyüşən deyil, boş, əbəs yərə mübahisə edən adam barəsində işlənir. Bu isə artıq ing. *fight like lion* frazeologizminin mənasından kənara çıxır.

give a chance to – «(kiməsə) şans vermək», «(kiməsə) imkan vermək». *Kiməsə fikir vermək və (kiməsə) imkan vermək* frazeoloji birləşmələri ilə müqayisədə *(kiməsə) şans vermək, kiməsə diqqət göstərmək* frazeoloji birləşmələri daha yenidir. Belə hesab etmək olar ki, sonuncular frazeologiya sahəsində beynəlxalq mübadilə nəticəsində meydana gəlmişlər.

to give smb a lesson – «(kiminsə) dərsini vermək», «(kiməsə) dərs vermək», «(kimisə) tənqid etmək», «(kiməsə) qulaqburmazı vermək». Azərbaycanca frazeologizmlərdən birincisini rus dilindən kalka hesab etmək olar. *Qulaqburmazı vermək, tənqid etmək* frazeologizmləri isə həmin tərkiblə (*to give smb a lesson*) yalnız frazeoloji mənasına görə müqayisə edilə bilər.

Cütterkibli feli frazeoloji birləşmələrin ifadəsi. İngilis dilinin frazeoloji birləşmələri içərisində elələri vardır ki, onlar fel cütlərindən tərtib olunmuşlar: üstəlik həmin fel cütlərinin özlerinin xüsusi leksik ətrafi

(əlavəsi) olur. Bütöv frazeologizm miqyasında komponentlər, həm də onların əmələ gətirdiyi sintaqmlar qarşı-qarşıya durur. Bu isə bütövlük-də tərkibə özünəməxsus bir ifadəlilik verir.

Bu cür tərkibləri Azərbaycan dilində verəkən həm onların tərkib hissələrinin, həm də sintaqmlar üzrə qarşılaşdırma üsulunun özünəməxsusluğunu saxlamaq lazım gəlir. Misallar: *to rob Peter to pay Paul*-hərfən: «Peteri çapıb (Peterdən oğurlayıb) Paula vermək (bağışlamaq)»; *penny wise and pound foolish* - «çoxu atır, azi tutur». Struktur-semantik cəhətdən (sözün geniş mənasında) bunlara oxşar frazeologizmlərə Azərbaycan dilində də rast gəlmək olur: *Ya keçəl Həsən, ya Həsən keçəl, Əli papağın Vəli başına qoyur, Vəli papağın Əli başına, Əli aşından da olduq, Vəli aşından da və s.*

Əkslik assosiasiyanı əsaslanan bu cür frazeologizmlərin varlığı analoji frazeologizmlərin Azərbaycan dilində qavranılmasını və verilməsini asanlaşdırır. Haqqında bəhs etdiyimiz assosiasiya tipi bir frazeologizm çəpçivəsində özünü göstərir. Amma bu dildə elə frazeologizmlərə də təsadüf olunur ki, onlar eyni struktur model əsasında əksmənali sözlərdən təşkil olunur, ancaq bu zaman bir yox, iki frazeoloji vahid hasil olur. Məsələn: *to get into smb's bad (black) books* - «(kiminsə) pis (qara) dəftərinə düşmək», «(kiminsə) qəzəbinə düçər olmaq», «(kiminsə) zəhləsi getmək»; *to get into smb's good books* - «(kiminsə) yaxşı dəftərinə düşmək», «(kiminsə) rəğbətini qazanmaq», «(kiminsə) xoşuna gəlmək».

Frazeoloji uyğunsuzluqlar. Əslində dillər arasında leksik frazeoloji uyğunsuzluqlar istənilən qədər olur. Bizim indiyə qədər nəzərdən keçiriyimiz frazeoloji vahidlərin içərisində də müxtəlif səciyyəli uyğunsuzluqlar az olmamışdır. Burada biz həmin hadisəni xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmaq üçün onu bir-iki nümunənin timsalında təqdim edirik.

laugh oneself into fits // laugh oneself into convulsion// die with laughter – Azərbaycan dilində həmin mənalara yaxın olan iki frazeologizm vardır: *gülməkdən ölmək* və *gülməkdən qarnı cirilmaq, qəşş eləmək, şaqqanaq çəkmək* özlərinin obrzlılıq xüsusiyyətlərinə görə bura yaramır. *Gülməkdən ölmək* frazeoloji birləşməsindən ingilis dilindəki hər üç frazeologizmin tərcüməsi üçün istifadə etmək olar.

be on the brink of - «(uçurumun, qəbrin) qarşısında durmaq, dayanmaq», «təhlükəli vəziyyətdə olmaq, təhlükəli vəziyyətə düşmək».

call (yaxud *take*) *smb over the coals* – «qısnamaq, sixma-boğmaya salmaq, boğazına çökmək, (kiməsə) toy tutmaq».

Qeyri-feli frazeoloji birləşmələrin feli frazeoloji birləşmə şəklində verilməsi. İngilis frazeoloji birləşmələrinin Azərbaycan frazeologiyası ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi belə bir maraqlı hadisəni də aşkar etməyə imkan verir. Bu dillərdə frazeoloji birləşmələrin nitq hissələrinə mən-subiyyəti heç də həmişə bir-birinə uyğun galmır. İngilis dilində elə frazeoloji birləşmələr vardır ki, bunların tərkib hissələri fellə ifadə olunmur, ancaq bunlar Azərbaycan dilində məhz feli frazeoloji birləşmələr şəklin-də öz ifadələrini tapırlar. Məsələn:

light at the end of the tunnel – Azərbaycan dilində həmin frazeoloji birləşmənin əsas təşkiledicilərinin hamısının müqabilləri işlənir (*ışığı, uc/son/axır; tunel*). Buna baxmayaraq həmin frazeoloji birləşmənin hər-fi tərcüməsi (*tunelin ucunda // axırında ışığı*) frazeoloji əhəmiyyət kəsb etmir, belə ki, orijinala xas olan obrazlılıq itir. Ona görə də həmin frazeologizmin Azərbaycan dilində olan *ışığı ucu görünmək* feli frazeoloji birləşməsi ilə verilməsi yeganə məqbul imkandır.

big talk // words; boastful // empty talk – lovğa-lovğa danışmaq, lovğa söhbət, boş danışq, yekə-yekə danışmaq, basıb-bağlamaq. Həmin frazeologizmin bütün variantları ismi (nominativ) frazeoloji birləşmələrdir. Onların motivlərindən biri (*big*) Azərbaycan dilinə məxsus olan müqabillərdə təkrar olunur, özü də həmin müqabillərin hamısı feli birləşmə şəklin-də formallaşmışdır: *yekə-yekə danışmaq, basıb-bağlamaq* və s.

İngilis dilinin frazeologiyası və onun Azərbaycan dilinə tərcüməsi sahəsində aparılmış tədqiqat aşağıdakı *nəticələrə* gəlməyə imkan verir:

-İngilis dili frazeologiyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsi aşağıdakı əsas struktur-semantik tipləri aşkar etməyə imkan verir:

-idiomlar adı ilə tanınan frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilinə müvafiq idiomatik ifadələrlə, yaxud leksik müvafiqliklərlə tərcümə edilməlidir;

-ingilis dili frazeoloji vahidlərinin bir çoxunun Azərbaycan dilində analoqları vardır. Bunların birinci və başlıca səbəbi xalqların hayat və məişətində, düşüncə tərzində özünü göstərən ümumi, oxşar cəhətlərdir. İkinci səbəb frazeologiya sahəsində beynəlxalq mübadilə ilə bağlıdır;

-ingilis dili frazeologiyasının Azərbaycan dilində leksik və frazeoloji müvafiqlikləri olmayan tiplərinin tərcüməsi zamanı onların ya ümumi frazeoloji mənası, ya da əsas tərkib hissələrinin semantikasına əsaslanmaq lazımlı gəlir;

-ingilis və Azərbaycan frazeoloji vahidləri arasında heç də həmişə birbəbir uyğunluqlar tapmaq olmur. Ona görə də tərcüməçi hər bir konkret halda kontekstual şəraitdən çıxış edərək, adekvat tərcüməyə nail olmalıdır. Bu iş bir də ona görə lazımdır ki, frazeoloji vahidlər əsasən sabit söz birləşmələrinə aid olsalar da, onlar canlı danışiqda və bədii ədəbiyyatda müxtəlif səciyyəli dəyişikliklərə məruz qalmaqla işlədir.

İngilis dili frazeologiyasının Azərbaycan dilinə tərcüməçisi həmin dilləri praktik olaraq bilməkdən savayı dilçilik elminin bu sahədə əldə etdiyi nailiyyətlərə biganə qalmamalıdır. Belə bir nəzəri hazırlıq keçmiş tərcüməçi əldə olan frazeoloji materialı özünün subyektiv mülahizələri əsasında deyil, müəyyən linqvistik qanun-qaydalara uyğun olaraq başqa dil materialında verə bilmək imkanı əldə etmiş olur. Hər bir tərcümədən ən son məqsəd adekvat tərcüməyə nail olmaqdır, buna isə özündən əvvəl və özünlə eyni vaxtda mövcud olan tərcümə praktikası və tərcümə nəzəriyyəsinə dərindən bələd olmaqla nail olmaq mümkündür.

İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeoloji vahidlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi Azərbaycan frazeologiyasının ingilis dilinə tərcümə olunması, azərbaycanca-ingiliscə frazeoloji və paremioloji lügətlərin tərtib edilməsi və hazırlanmasından ötrü də vacibdir.

Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalələrində əksini tapmışdır:

1. İngilis və Azərbaycan dillərində ismi frazeoloji birləşmələr.- Tədqiqlər-4. Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstитutu, Bakı, Elm, 2003, s. 262-268

2. İngilis dilində feli frazeoloji birləşmələr. - Tədqiqlər-4. Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstитutu, Bakı, Elm, 2003, s.92-97.

3. İngilis dili feli frazeoloji birləşmələrinin Azərbaycan dilində ifadə yolları.- Tədqiqlər-1. Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstитutu, Bakı, Elm, 2004, s. 46- 52.

4. Frazeoloji birləşmələrin təsnifikasi haqqında. - Tədqiqlər-11. Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstитетu, Bakı, Elm, 2004, s. 25-30.

English Verbal Phraseological Units and their Expression in Azerbaijani

S U M M A R Y

This dissertation deals with the English verbal phraseological units and ways of their expression in Azerbaijani. The dissertation consists of an introduction, two chapters, conclusions and a list of the used literature.

In Introduction the author informs about the theoretical aspects of the research, defines the purposes and tasks of the research, its methods and sources, and shows the theoretical and practical significance of the research.

Chapter 1 entitled "The system of English phraseological units" briefly summarizes the periods of studying the phraseological units in English, Russian and Azerbaijani linguistics, submits recommendations in connection with the classification of the phraseological combinations in the Azerbaijani language, and considers the English phraseological units as a system.

Chapter 2 outlines the ways of expression of the English phraseological units in the Azerbaijani language. Here the author pays attention to such problems as the translation of patterns taken from English fiction, presentation of English phraseological combinations in the texts with different characteristics especially in English- Azerbaijani phraseological dictionaries, in the translation texts from English to Azerbaijani and vice versa. The author also considers the opinions of researchers, who interested in translating English phraseology into turkic languages as well as the Azerbaijani language, and critically approaches several patterns translated to Azerbaijani by various translators.

Basic results and conclusions of the research have been summarized in the Conclusions of the dissertation. The dissertation reaches its end with the list of the used literature.

Çapa imzalanıb 30. 06. 2005. Sifariş 212.
Sayı 100. Formatı 60x84 1/16.
Əla növ kağız.

AzTU – nun mətbəəsi. H. Cavid pr. 25.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМЕНИ НАСИМИ**

На правах рукописи

МЕХТИЕВА ЕСМИРА МАХМУД қызы

**АНГЛИЙСКИЕ ГЛАГОЛЬНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ
СОЧЕТАНИЯ И ВЫРАЖЕНИЕ ИХ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

10.02.19 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

Баку – 2005